

בין הרי-הבית לכנסיית הקבר

יהושע פראוור

בעשור השנים 1170-1180 פקדו את ירושלים שלושה עולי-רגל, שכל אחד מהם השאיר זכר למסעו בתיאור דרך, 'איטינראריום', כפי שמכונה סוג ספרותי זה. תאודריך, כומר גרמני, כתב בשפת התרבות של התקופה, כלומר בלטינית;¹ בנימין מטודלה היהודי הנציח את מסעו באחד מתיאורי המסע המפורסמים ביותר בעולם, והוא כתבו עברית;² ועלי אל-הרני המוסלמי רשם את זכר מסעו בערבית.³ הקורא את שלושת התיאורים שואל עצמו אם השלושה ביקרו באותה עיר עצמה, או שמא בלבד שר ההיסטוריה את הדפים, וכל תיאור מתייחס לעיר אחרת. אמנם, אין להגזים בהערכות ממין זה, כיוון שאלמנטים מסוימים מצויים בכל שלושת התיאורים, ובכל אחד מהם מתוארים לעתים אותם בניינים, אלא שהמשמעויות הנכרכות בבניינים אינן זהות. לכל אחד מן הכותבים זווית הראייה שלו, וכל אחד מהם מקמם את סיפורו במסורת דתו. יש מקום שאחד מעריצו, ואחר בז לו. וכך כנסיית הקבר בתיאורו של תאודריך היא המקום המקודש ביותר בעולם, ובנימין היהודי רושם בקיצור נמרץ: 'ושם הבמה הגדולה שקורין אותה "שפולקרי" ושם נקבר אותו האיש שהולכים כל התועים אליו'.⁴

לשלושת הנוסעים כאמור פרספקטיוות שונות והתייחסות שונה לירושלים, אולם המשותף לכל — ההרגשה של קדושת המקום. יש מי שרואה את העיר כמרכז צליינות נוצרית, יש מי שרואה אותה כמוקד עלייה לרגל יהודית ויש מי שעבורו היא מטרת הזיאה המוסלמית, וכל אחד יוכל לומר עם יהודה עמיחי: 'זוהי ירושלים שלי'.

ביקורם של שלושת הנוסעים בשליש האחרון של המאה הי"ב, לאחר כשבעים שנות שלטון צלבני בעיר, חל בתקופת פריחתה. היו אלה שבעים שנה של שינויים כבירים ברצף תולדות העיר. אמנם, המתקרב לעיר ונכנס באחד משעריה לא הרגיש מבחן בשינוי מהותי, כיוון שמסגרתה

* כתבי-יד הרצאה שהוכנה על-ידי פרופ' יהושע פראוור ז"ל לקראת ימי עיון בנושא 'יהדות, נצרות ואיסלאם בירושלים — הר הבית מול כנסיית הקבר' שנערכו ביד יצחק בן-צבי בימים י"ט-כ"א אייר תש"ן (14-16 במאי 1990). ההרצאה הותקנה לדפוס על-ידי ב"ז קדר.

1 Theodericus, *Libellus de locis sanctis*, ed. M.L. & W. Bulst, Heidelberg 1976, cc. iii-xxvii, pp. 10-34 [להלן: תאודריך].

2 ספר מסעות של רבי בנימין מטודלה, מהדורת אדלר, לונדון תרס"ז, עמ' כג-כו [להלן: בנימין מטודלה].

3 'Ali al-Harawī, *Guide des lieux de pèlerinage*, ed. J. Sourdel-Thomine, Damascus 1953, pp. 24-28; translated by J. Sourdel-Thomine, Damascus 1957, pp. 62-69.

4 בנימין מטודלה, עמ' כד.

חותם מלך ירושלים
הצלבני ובו (מימין
לשמאל) כיפת הסלע,
מצודת דוד וכיפת
כנסיית הקבר

הפיסית החיצונית של העיר לא השתנתה, חלקית לפחות, מאז הרבע הראשון של המאה הי"א, וביסודו של דבר, למעט שינויים קטנים, לא תשתנה עד ימינו. החומה התורכית של המאה הט"ז, החומה הקיימת עד היום, בנויה על החומה שמצאו הצלבנים, אמנם בסוף התקופה הנדונה; הר ציון, שנעזב בראשית המאה הי"א, נכלל מחדש במערך ההגנה של העיר, מה שאין כן לגבי עיר דוד, שלא יושבה עוד מאז המאה הי"א ועד ימינו.

אולם, העיר הצלבנית שונה היתה בחיצוניותה מן העיר המודרנית. מערך הביצורים היה אדיר וחזק בהרבה מן החומה הקיימת כיום. ההבדל הבולט ביותר היה החפיר — כ-15 מטר רוחבו וכ-9 מטר עומקו — אשר סגר בחגורתו את העיר משער האריות במזרח, סביב הפינה הצפונית-המזרחית של העיר ולאורך כל החומה הצפונית, שבמרכזה שער-שכם. כמו-כן נמצא חפיר מול שער-ציון. חפיר זה, בניגוד למצוי במבצרי אירופה, היה חפיר יבש וחסר מים, מאחר שהארץ נתברכה בחלב ובדבש, ואיחרה את המועד שעה שחילקו נפט ומים... החפיר — שבחלקו נחשף ליד נוטרדאם, וחלק אחר שלו מיוצג כיום על-ידי הכביש שבין מוזיאון רוקפלר ובין חומת העיר העתיקה — היה מכשול שמנע את פעולתם של כלי המלחמה החשובים: האיל, שמוטט בתנועות מטוטלת אדירות של בול-עץ את אבני החומה, או מגדל מצור, שהוצב גבוה מעל חומת העיר, וממנו הורד גשר לראש החומה, כדי לפרוץ ממנו העירה. אולם, כאשר עבר האדם את החפיר, הוא ניצב לפני חומה קדמית, הפארפיקן, שגובהו כשני שלישים של החומה העיקרית, ובינו ובין החומה היה שטח מת לכל המנסה לפרוץ העירה.⁵

5 על ביצורי העיר ראה בפירוט: "פראורר, היסטוריה פוליטית של ירושלים הצלבנית והאיובית", "פראורר וח' בן-שמאי (עורכים), ספר ירושלים: התקופה הצלבנית והאיובית, 1099-1250, ירושלים תשנ"א, עמ' 5-14; ד' בהט, 'הטופוגרפיה והמימצא הארכיאולוגי', שם, עמ' 68-78.

רוחטה צלבנית בתוך
סביל ממלוכי ליד שער
השלשלת

עד אמצע המאה הי"ב בלט על קו הרקיע של העיר הר־הבית, וכראשו כיפת־הסלע. אלא שזו שינתה צורתה בתקופה הצלבנית, וצלב זהב התנוסס מעל לכיפתה, בחינת הכרזה לכל באי עולם על הבעלות הנוצרית על העיר. באמצע המאה הסתיימה בנייתו של מונומנט אחר, והוא מגדל הפעמון של כנסיית הקבר, החסר היום שלוש קומות עליונות, שנפלו במאה הט"ז. גובהו של המגדל ופעמוניו היו בחינת הכרזה פוליטית של נצחון הנצרות על האסלאם, שהרי מדורי דורות היתה כל בנייה מונומנטלית בירושלים בנייה פוליטית, אם לצורכי תעמולה אם לצורך הכרזה על הבעלות המיוחדת על המקום.

מסך החומות על מגדליהם, שהתנשאו לגובה של כשמונה־עשר מטר, כלומר גובה של כשש קומות, נפרץ על־ידי שערים מספר. העולים לרגל רגילים היו לדבר על ארבעה שערים, כשערי רוחות השמים, אולם מספרם גדול היה מכך, וחשיבותם שונה זה מזה. במערב ובצפון נמצאו השערים העיקריים: במערב שערי־פן, שנקרא לרוב 'שער־דוד', ובחומה הצפונית שער־שכם, שנקרא 'שער סטפאן הקדוש', משום שבקירבתו קבעה המסורת הנוצרית את מקום סקילתו של סטפאן, הוא ראשון המרטירים הנוצרים. שער־ציון, בדרום העיר, לא מילא תפקיד מיוחד, אולם שער־ההושפט — שנקרא על־שם עמק־קדרון, ששמו שונה זמן רב קודם לתקופה הנדונה לעמק־ההושפט — מילא תפקיד חשוב הן בחולין והן בקודש, כמוביל לעיר מהר־הזיתים, מקבר מרים, מבית־עניה, מאלעזריה וממקומות קדושים אחרים מחוץ לעיר אל קירבת רחבת הר־הבית. לאלה

הצטרפו עוד פשפשים, שמצויים היו כמעט בכל חומה וחומה; הידוע ביניהם, שמיקומו בקירבת השערה-החדש בימינו, הוא שער-לזרוס על-שם מושבת מצורעים שנוודו מן העיר. מעבר למערך חזק זה של ביצורים, חפירים, חומות חיצוניות, חומות עיקריות בעלות שינוט ומגדלים, שהחשוב ביניהם היה מגדל פצאל, שנקרא מגדל דוד, ועליו סופר שנדבכיו דבקו זה בזה במסמרי ברזל ועופרת מותכת — מעבר לכל אלה ניצבו הכוחות הצבאיים של המדינה. כוחות אלה מפוצלים היו בין כוח המלוכה, כוח האצולה, כוח הכנסייה ולבסוף אותו גורם מקורי, יציר ממלכת הצלבנים — המסדרים הצבאיים. כל אחד מאלה יצר מוקד כוח בעיר. מצודת העיר וארמון המלוכה הסמוך לה, בסביבות הקישלה בימינו, שימשו מוקד הכוח המלכותי — חיל מצב שחנה בעיר ואולי גם גדודים נוספים מגדודי הגייס הפאודלי, שהעמידו האצילים לשירות המדינה. מלבד חיל המצב היו המטות של המסדרים הצבאיים מוקדי הכוח העיקריים בעיר. חברי מסדרים אלה היו אבירים שקיבלו על עצמם את שבועת הנזיר — עוני, פרישות ומשמעת.

מסדר יוחנן הקדוש, הוא מסדר ההוספיטלרים, שלט ברובע שלם סמוך לכניסה לכנסיית הקבר (ליד 'כנסיית המושיע' הלוטרנית בימינו). פה נמצא גם מה שמותר לכנות המרכז הסיעודי והרפואי של העיר — בית-חולים ובית-מחסה, שבהם היו מאושפזים, לפי המסופר, כאלפיים חולים. מרכז זה היה לעתים התחנה הראשונה של עולי-רגל, שהגיעו לעיר, אם מונציה, לאחר שלושה שבועות בים, או, לאחר שלושה חודשי נדודים ותלאות בים וביבשה, מסקנדינביה.

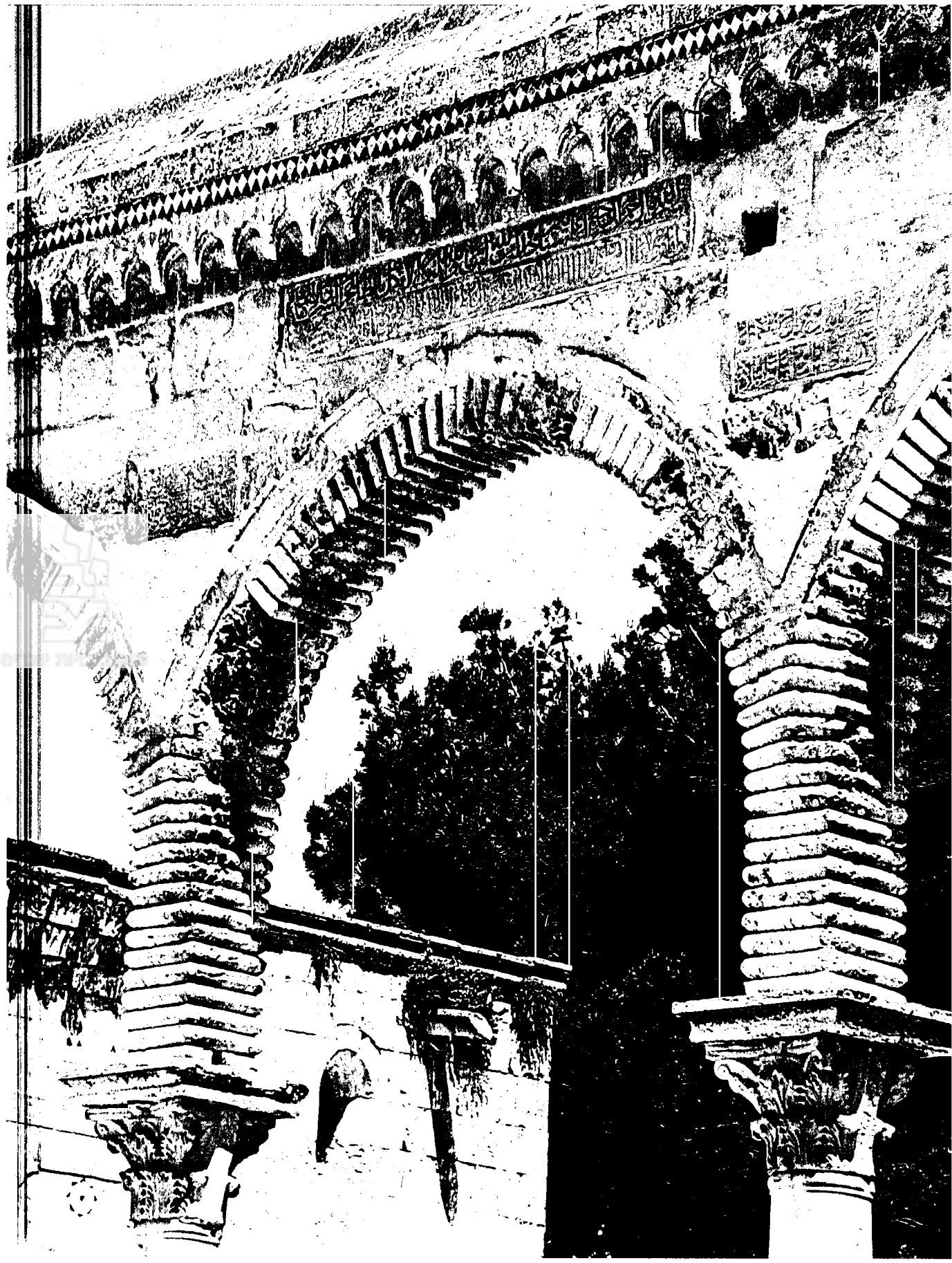
ההוספיטלרים, שעל הרובע שלהם סיפר בתדהמה בנימין מטודלה ש'יצאים ממנו ארבע מאות פרשים' ללחימה,⁶ מצאו מתחרה במסדר אחר — הטמפלרים. אלה נוסדו כדור לאחר ההוספיטלרים, במטרה להבטיח ליווי צבאי לאורחות הצלבנים, שעשו דרכן מן החוף או מירושלים אל הירדן ועברו בסביבות יריחו, מקום טבילתו של ישו. הטמפלרים התמקמו תחילה בצל המלוכה באגף מסוים של מסגד אל-אקצא, וממנו נטלו את שמם, מלשון 'טמפלום סלומוניס' — מקדש שלמה. במשך הזמן עברה חצר המלוכה לבניין משופץ ומורחב ליד מצודת העיר, והמסדר הפך לבעליו של אל-אקצא, והוסיף לו בניינים רבים ושונים מחוץ למתחם הראשוני של המסגד. שלוש מאות פרשים יוצאים משם יום-יום, סיפר בהתפעלות בנימין מטודלה, להילחם באויבים.⁷

מסדרים אחרים מילאו תפקיד משני בהגנה על העיר, כמו סניף דוברי גרמנית של ההוספיטלרים, שעתידי היה ליהפך למסדר הטוטוני המפורסם, מייסד פרוסיה ומניח היסוד לקיסרות הגרמנית האדירה, או מסדרם מטיל האימה של אבירים מצורעים, הוא מסדר לזרוס. אולם, הכוח הצבאי של הצלבנים מורכב היה לא רק מפרשים אלא גם מאלמנטים אחרים — גדודי הרגלים והקשתים, ואת אלה העמידו לרשות הממלכה פטריארך ירושלים, כנסיות העיר ובורגניה.

ספק אם היתה בזמן זה באירופה עיר שיכלה להציע ריכוז צבאי בעל ממדים כמו זה של ירושלים.

6 בנימין מטודלה, עמ' כג.

7 שם, עמ' כד.

בעמוד ממול:
מקשת מוסלמי הנסמך
על כותרות צלבניות
במתחם כיפת הסלע

הנוסע שנכנס לעיר, לרוב דרך שעריפו, אם בא מעכו או מיפו, או דרך שערישכם, אם בא מהצפון כגון מנצרת, משכם או רמאללה, מצא לפניו עיר קוסמופוליטית, שרק מועטות יכלו להתחרות בה. וכך תיאר אותה בנימין מטודלה: '... אנשים בה הרבה וקוראים להם הישמעאלים יעקוביין וארמים ויונים וגורגיים ופרנקוש ומכל לשונות הגוים'.⁸ ואמנם, לא היתה תקופה — פרט לתקופת ייסודה של אליה קפיטולינה — שירושלים שינתה בה את אופייה הדמוגרפי והתרבותי כבתקופה הצלבנית. בכיבוש של 1099 נטבחה כל האוכלוסייה שבעיר, יהודים, מוסלמים ולא מעט מן הנוצרים המזרחים, והעיר התרוקנה מאדם למשך תקופה ארוכה למדי. לאחר הכיבוש הצלבני נאחזו בה כשלוש מאות אבירים וכאלף פשוטי-עם, אולם במשך שלושה דורות של עלייה בלתי-פוסקת גדלה אוכלוסיית העיר, והגיעה לממדים של עשרים עד שלושים אלף תושבים. אלה ייצגו חתך של כל העולם הנוצרי המערבי וחלקים ניכרים של הנצרות המזרחית; מי שבלטו בהעדרם היו המוסלמים והיהודים. חוק צלבני מתחילת הכיבוש אסר בכל איסור על מוסלמים ויהודים לגור בעיר, בטענה של חילול הקודש אם בלתי-מאמינים אלה יגורו בתוכה.

האוכלוסייה החדשה נוסדה אפוא על-ידי התיישבות של אנשי אירופה ושל נוצרים מן המזרח. עלייה והשתקעות זו נזקקו לאלמנט מאחד, מעבר לדת המשותפת, שנתפלה לפלגים שונים של לטינים, יוונים-אורתודוקסים, יעקוביטים, מונופיסיטים, קופטים ומאוחר יותר אתיופים. אלמנט מאחד זה היה השפה, שהתקבלה על הכל, היא השפה הצרפתית. בתקופת השלטון הצלבני בעיר, שנמשכה שלושה דורות ואף למעלה מכך, שלטה הצרפתית בכל הרמות: בשכבת האצולה, בדרגי המינהל ובמשא-ומתן היומיומי בשוקי העיר, שעה שיוצאי ארצות שונות נפגשו זה עם זה, הן אנשי אירופה בינם לבין עצמם והן הנוצרים המזרחים במגע עם הלטינים. תופעה זו לא נתקבלה ברצון על-ידי הכל. יוהאן מווירצבורג, עולה-רגל גרמני באמצע המאה הי"ב, התלונן מרה על שנדחק מקומה של השפה הגרמנית אף-על-פי שגוטפריד מביוון, שעמד בראש המסע שבו נכבשה ירושלים, נולד למשפחה גרמנית. 'כל העיר כולה נפלה', לדבריו, 'לידי אומות אחרות: צרפתים, לותרניגים, נורמנים, פרובנסלים, אנשי אוֹבֶרן, איטלקים, ספרדים ובורגונדים, שהשתתפו במסע הצלב, וכך שום חלק מחלקי העיר, אף לא הרחוב הקטן ביותר, ניתן לגרמנים'.⁹ יוהאן אמנם לא דייק בדבריו, אולם, אין כל ספק שהשפה המשותפת, הרשמית כמו המדוברת, היתה השפה הצרפתית.

העלייה וההשתקעות בירושלים לא רק שיוו לעיר אופי מיוחד במינו, כעיר קוסמופוליטית במובן האיטימולוגי המדויק של הביטוי, אלא אף קבעו שכונות ורחובות שהתייחדו במוצא תושביהם וכשפת אמם. נוצרו 'לנדסמנשאפטים', שבהם הצטופפו יחד יוצאי פרובינציה או אף עיר, וכך יצרו לעצמם הרגשת סולידריות וגם אפשרות לקיים מנהגים ואורחות-חיים, שהועברו מן המולדת האירופית. וכבר נאמר עליהם שכל אחד מהם ניסה להעביר פיסת שמים משלו אל מתחת לתכלת רקיע ירושלים. סביבת שערישכם לאורך רחוב ליסבון מיושבת היתה, כנראה, על-ידי יוצאי ספרד; הגרמנים, או, מכל מקום, דוברי הגרמנית, התרכזו בשכונה היהודית של ימינו; יוצאי פרובנס התקבצו, לפי ההשערה, סביב שערי-ציון של ימינו; וכמובן, אין לשכוח את ההונגרים,

8 שם, שם.

Johannes Wirziburgensis, *Descriptio Terrae Sanctae*, in: T. Tobler (ed.), *Descriptiones Terrae Sanctae*, Leipzig 1874, p. 155

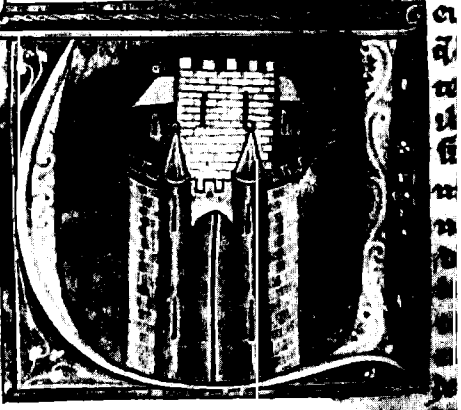
כיפת הסלע וכנסיית
הקבר ביום חורף (תצלום
של אריק מטסון, 1910)

ששפתם לא נטמעה בשום מקום בעולם, והם יצרו לעצמם ריכוז לא רחוק מהכנסייה הפרנציסקנית של היום. בירושלים יכול היה יוצא ארץ מארצות אירופה לדבר בתוך רובעו בשפה ובדיאלקט משלו. פה יכול היה לשמוע דרשה בכנסייה בשפה המובנת לו ואף לנהוג בחיי יומיום — כיצת יומיום — בשעשועים כמו במטבח — על-פי מה שהורגל במולדתו.

לא פחות מכך בלטה ההתפלגות לשכונות 'לאומיות' בקרב העדות הנוצריות המזרחיות. אמנם היוונים-האורתודוקסים ירדו במעמדם, אולם כמריהם נשאר בכנסיית הקבר. שכונה אחת שלמה — היא השכונה שבין שער-שכם לשער-האריות שבימינו, שעליה נאמר שהיא כעיר שלמה — היתה עירם של הסורים או היעקוביטים בני עדות המזרח, ובתקופה מאוחרת יותר ישבו שם גם חסידי הכנסייה היוונית, המונופיסיטים למיניהם ואף קופטים ואתיופים. שכונה זו רתחה כמרקחה בגלל הניגודים הדתיים שבין כת לכת. לנוצרים מן המזרח נתייחדה שכונה נוספת, והיא השכונה הארמנית, הקיימת בקירבת מצודת העיר מן המאה ה-17 ועד ימינו. זה היה מרכזם של הארמנים ולצדם הגרוזינים, שפקדו את העיר.

לא ייפלא אפוא ששני סוגי חלפני כסף ישבו בשני קצוות של הבזאר המשולש של העיר — בצפון חלפנים מזרחים ובדרום חלפנים אירופים. ומדי יום עברו מאות ואלפי מטבעות של כל מטבעה אירופית את ידי החלפנים: בצרפת לבדה היו במאה ה-17 חמישים סוגי מטבעות ולא פחות מטבעות מגבול הודו, פרס, אנטוליה ועד קווקז וארמניה עברו את ידי החלפנים המזרחים. אין צריך לומר שכל מי שהחליף מטבע ברור היה לו שהוא נגזל גזל של עוול על-ידי החלפן. אולם, למרות הפיצול השכונתי והפיצול העדתי, זכתה העיר למעוך כלכלי רציונלי בניגוד לערי הצלבנים האחרות. שעה שבעיר כמו עכו או צור נמצאו שווקים נפרדים לכל שכונה ושכונה, הרי בירושלים היו מרכזי הפעילות הכלכלית משותפים לכל העיר. שום כוח פוליטי, לא מסדרים

lieue iherusalem tes iels & re
 la puissance le roi tes sauners
 deshe toi dou lyen.

lui sunt es saint mons
 couchant li est li mons
 philiste & xuy l'ant

העיר ירושלים, מתוך
 כתבי־יד עכו מן המאה
 ה־13

צבאיים ולא קומנות איטלקיות, לא פילגו את העיר למוקדים כלכליים נפרדים. השווקים התמחו בסוג אחד של תוצרת, ובעלי־המלאכה אף הם ישבו ברחובות מסוימים. כך יש באפשרותנו לתאר את תושב ירושלים או את אחד מעולי־הרגל הקונה מצרכיו במקום. ליד מגדל דוד, בתחום השכונה הלטינית של ימינו, נמצא שוק התבואה ואף שוק של חיה אקזוטית, שהובאה לירושלים על־ידי הצלבנים, היא החזיר. פה נמצאה גם תחנת המכס, שבה נגבו תשלומים על יבוא מצרכי המזון לעיר. כבר בסוף העשור השני לקיום המדינה הצלבנית הכריז המלך בלדווין על ביטול המכסים על מצרכי מזון, וזאת כדי שירדו המחירים והעיר תושב. בקירבת הר־הבית נמצאו שוקי הבשר, שברובם נמכר בוודאי בשר כבש, וליד האיטליזים נמצאו, בדרך הטבע, בתי־המלאכה של פושטי העור והבורסקאים. מתוך התפעלות עד כמה חביבה ירושלים על האל מציין מחבר בן המאה ה־13, שהגשמים מנקים את רחובות העיר. אין ספק שמעבר הניקוז המרכזי היה בשער־האשפות בימינו, הוא שער הבורסקאים הצלבני, מה שאפשר לעובדי האיטליזים, לפושטי העור ולבורסקאים לנקות, לפחות בתקופת החורף, את הלכלוך במתקניהם.

עיקר החיים הכלכליים התרכז בשלושת השווקים של העיר, במקום שבו שכן אי־פעם הפורום הרומאי, מקום המפגש של הקרדו והדקומנוס. שני רחובות אלה היו בשימוש צלבני, אם כי מראם התיצוני מן התקופה הקודמת נשמר רק באופן חלקי. הדקומנוס, הוא רחוב דוד של ימינו, אשר שינה שמו בתקופה הצלבנית לרחוב המקדש והסתיים ב'שער המפואר' בכניסה להר־הבית, היה רחוב חנויות ובעלי־מלאכה, ששכנו בצפיפות רבה ביותר. צפיפות זו נתנה רישומה על כל השכונה של כנסיית הקבר, שנתכנתה בשם 'רובע הפטריארך', ובה היתה בריכת הפטריארך. בגלל הצפיפות נבנו באזור זה גם בתים בני שלוש קומות ומעלה. בתים בגובה זה נבנו, כנראה, גם בחלקים אחרים של העיר, כמו בשיפוע של השכונה היהודית בימינו וליד שער־שכם — על בתים הנמצאים בסביבתו נאמר שהם מתרוממים מעל לחומת העיר. רחוב דוד הצטלב עם הקרדו, רחוב שבחלקו נתפס על־ידי הצלבנים, ונבנו בו חנויות, אם כי אין אנו שומעים על מערך העמודים שנתגלה בימינו. במקום ההצטלבות נמצאו שלושת הבזארים הגדולים של העיר, ופה שקקו חיי העיר. כאן התמחו השווקים בסוגי תוצרת שונים, כגון נרות שעווה ומיני קטורת, שקנה הצליין לפני כניסתו

לכנסיית הקבר. פה גם קנה את כפות התמרים, שהביא איתו לאירופה כהוכחה לביקורו בארץ הקודש. בסביבה זו נמכרו עופות ודגים, ירקות ופירות, ובתוך הבזארים המקומרים נמכרו בדים ומעל לכל תבלינים, שהיו פה בהישג ידו של כל אדם, בניגוד לאירופה, שבה מחירי תבלינים הרקיעו שחקים. הבזאר האמצעי, שנבנה, כנראה, על-ידי המלכה מליסנדה, היה בעל שם מיוחד במינו, 'רחוב הבישול הרע', 'מלקויזינה', על-שם דוכני האופים המתקינים מאכלים וצולים הבשר ועושי הממתקים למיניהם כמו החלווה ותערובות של אגוזים ודבש לכל דורש.

מטרת העלייה של הנוצרים ואף הצדקת הקמתה של המדינה הצלבנית וקיומה על-ידי מסעי הצלב היו המקומות הקדושים, ובייחוד ירושלים. תחילה דובר על מקומות קדושים ומאוחר יותר על ארץ-הקודש (Terra Sancta). אמנם, הצלבנים לא קבעו את גבולות ארץ-הקודש ואף לא ידעו מה היו. הכלל היה, כנראה, שכל שטח שנכבש על-ידי הצלבנים זוכה למעמד מיוחד כחלק מארץ-הקודש. ואמנם, הפעולה הראשונה של הצלבנים, לאחר כיבוש העיר, היתה לשוות לה דמות של עיר נוצרית. פעמוני הכנסיות — שהיו אסורים בתקופת השלטון המוסלמי, שנהג, אמנם, מנהג סובלנות לגבי הנוצרים, אך חייב אותם לנהוג בצנעה — בקעו עכשיו מכל צד וסמטה; הם קראו את המאמינים לחפילה ולטקסי דת, ובשעת סכנה אף לגיוס או להתקהלות.

ירושלים המוסלמית הפכה לירושלים הנוצרית, רחובותיה מלאו בניינים לבנים, שהיו רבים מדי לצורכי האוכלוסייה, אולם סיפקו צרכים אחרים, ובראש וראשונה את צורכי העולים לרגל. הללו פקדו במאות ובאלפים את העיר, בייחוד בתקופה הקרובה לפסחא ושוב בסתיו, שעה שהגיעו אוניות הנוסעים מאירופה לחופי הארץ. המבנים הרבים באו לענות גם על הצורך לאתר מאורעות של כתבי-הקודש בשטח, כלומר לבנות מונומנט, כאן כנסייה וכאן קפלה או מנזר, שימחישו לתושב ולעולה לרגל את מקום המאורעות. כך נוצרה כעין מפה של מאורעות של כתיב-הקודש. מה שפעם כיניתי 'גאוגרפיה קדושה של עיר הקודש'. תחילת התהליך כבר במאה ה-11, עם ביקורה המפורסם של הקיסרית הלנה בירושלים, שבמהלכו אותר מקום הצליבה ונתגלו חלקי הצלב ושאר כלי העינויים של המשיח הנוצרי. בתקופה הצלבנית אחזה את ירושלים קדחת איתור מקומות קדושים. כל פסוק של כתיב-הקודש, והכוונה לברית החדשה, זכה לזיהוי גאוגרפי. בכך הונח היסוד לשביל הייסורים (Via Dolorosa) של ירושלים — ממקום משפטו של ישו למקום מאסרו, ממקום ההלקאה והצליבה למקום הקבר והתחייה, וכל אלה זכו לציון בבנייה. לא רק מאורעות חיי ישו אותרו; אף אתרים בחיי אמו מרים, מקום מגוריה עם בעלה וקברה בעמק-יהושפט נכללו במקומות הקדושים. לאלה נוספו מקומות אחרים, הקשורים בחיי השליחים, ומקומות שנוכרו בספרות האפוקריפית הנוצרית. אולם לא רק הלטינים פעלו בשטח. היוונים-האורתודוקסים היו בעלי מסורות משלהם, שקדמו למעשה למסורות הלטינים, ולצדן היו מסורות של עוד עדות מזרחיות, שלא ויתרו על אתריהן המקודשים, מה עוד שבהם נערכה התפילה וההטפה בלשונותיהן. כך נמצאת ברובע הסורי כנסייה קופטית, ששירתה גם מונופיסיטים אחרים, היא כנסיית מרים המגדלית, וידועות כנסיות אחרות כמו כנסיית אברהם אבינו ליד שער שכם, וכמובן כנסיית יעקב השליח של הארמנים; גופתו של יעקב, כידוע, הועברה באורח פלא מיפו לספרד בקונכיה, אולם ראשו נשאר עד היום בכנסייה המרכזית של הארמנים, שנבנתה בתקופה הצלבנית. לאלה נמצאו מתחרים מקרב הגרוזינים שכנסיית המצלבה היא, עד היום, זכר לגדולתם, המקום שבו כתב רוסתם רוסטאשווילי את הפואמה הלאומית 'עוטה עור הנמר'. כאן, כידוע, נקבר ראשו

של האדם הראשון — 'ראש נייד', מאחר ששלושה מקומות בירושלים התחרו על הזכות להיחשב מקום קבורתו — וממנו צמח עץ שמענפיו נבנה הצלב שעליו נצלב ישו. גולת הכותרת היתה, כמובן, כנסיית הקבר, שנחנכה ב־15 ביולי 1149, חמישים שנה לאחר כיבוש ירושלים בידי הצלבנים. הכנסייה הכילה את כנסיית התחייה, את הגולגותא ואת המרטיריון, שבמרכזו הצביעו על טבור העולם. לכאן עלו לא רק עולים בודדים, אלא זה היה יעדן של התהלוכות הגדולות של לוח־השנה הנוצרי, ובהן יום כיבוש ירושלים על־ידי הצלבנים ואף חג מיוחד, שנתקבל בנצרות למן המאה ה־7 — יום כיבוש ירושלים על־ידי טיטוס. קדוש משונה זה, טיטוס, נכנס לכנסייה הנוצרית בחינת הזרוע המורמת של האל הנוצרי, שהחליט לנקום את דם בנו הנצלב.

בעיה מיוחדת הציב בפני הצלבנים עניינו של הרהבית. במאה ה־7 הרים אב הכנסייה הירונימוס קול צהלה על שאין עוד הרהבית, אין מקדש, וההר הפך למזבלה של העיר ולמקום מגורים של הינושף ומרעיו. הנצרות הביזנטית לא רק חגגה את חורבן בית־המקדש ואת השממה שבהרהבית, היא שדדה את קודשי היהודים ממקום זה. הנוסעים הנוצרים במאות ה־17, ה־18, שתיארו את שכיות החמדה של שרידי הקודש בירושלים, ציינו פריטים מופלאים: גולגולת אדם הראשון, מקום המפגש בין אברהם אבינו למלכי־צדק מלך שלם, הטבעת המופלאה של שלמה המלך, שבעזרתה נבנה בית־המקדש, ויתר־על־כן, קרן המשיחה של דוד ושלמה ושאר מלכי ישראל. פריטים אלה נמצאו, לדבריהם, ליד שרידי הצלב הקדוש, כלומר בכנסיית הקבר. ועל כך אפשר לומר: גזלת וגם ירשת. סיפורי חז"ל ומסורותיהם נבלעו אפוא בנצרות, ופריטים שונים מתוכם שוכנו במקום משונה — כנסיית הקבר.

לאחר הכיבוש המוסלמי נוקה הרהבית, ונבנו בו מקומות קדושה מוסלמיים, מסגדים, ובהם מסגד אל־אקצא ובניין כיפת־הסלע. כנסיית הקבר, שאף נחרבה פעמים מספר, ביחוד בתחילת המאה ה־17, ירדה פלאים, ומולה ניצב הרהבית על מקדשי הפאר של האסלאם.

אולם הכיבוש הצלבני ופאר בנייני הרהבית העמידו בפני הצלבנים בעיה תאולוגית — מה לעשות בהרהבית? הצעד הראשון נעשה, נדמה, על־ידי מלך ירושלים הצלבני. הוא התיישב במסגד אל־אקצא, שהיה ל־Templum Salomonis, המקדש של שלמה. הצלבנים ראו עצמם, כידוע, יורשים של ישראל ברוח, אך הדבר לא מנע מהם תביעות בחומר. מתחת לאל־אקצא נמצא חלל שהעמודים שניצבו בו נשאו חלק מרחבת הרהבית. שטח זה נוצל לאורוות, והספיק לאלפי בהמות רכיבה ומשא של הטמפלרים. אורוות אלה זוהו כאורוות שלמה, שהיו לו, כדברי המקרא, ארבעת אלפים או ארבעים אלף אורוות סוסים. מלך ירושלים הצלבנית ישב אפוא מעתה בארמון שלמה — ב־בית אשר היה לשלמה, כדברי בנימין מטודלה — כירוש חוקי של זכויותיו. עם הארמון לקחה לעצמה הנצרות גם את כיפת־הסלע, וקידשה אותה כ־Templum Domini — מקדש האדון. וכך החל תהליך משונה ביותר — החזרת המסורות היהודיות, שנדחקו או שוכנו בכנסיית הקבר, להרהבית. מקום המקדש, מקום ארמון שלמה, החזירו להר את זוהרו. כעבור זמן־מה זוהה כאן מקום עקדת יצחק ואף מקום מפגש של אברהם אבינו עם מלכי־צדק; גם הטבעת המאגית של שלמה דומה שחזרה להרהבית ואיתה קרן המשיחה המלכותית, ובעקבות חז"ל העמידה כאן הנצרות את סולם יעקב לשמים. אולם ל'התייחדות' זו של הרהבית נתלוותה תופעה חדשה, תופעה שאפשר לכנותה 'טבילת' הרהבית לנצרות. פתאום נזכרה הנצרות שכאן הוצג ישו

בבית-המקדש, כאן נמסר הבן לכוהני הבית, וכאן התווכח עם הפרושים.¹⁰ להמחשת המהפכה נסתפק בפסוק אחד מתיאורו של תאודריך. לאחר שתיאר את חורבן הבית השני הוא מסיים: 'לאחר שנבנה המקדש אשר כיום רואות עינינו והוא נבנה על ידי הקיסרית הלנה ובנה הקיסר קונסטאנטין לכבוד אדוננו ישו המשיח ואמו מרים החסודה'¹¹. הצלבנים ייחסו, אם-כן, את בניית הר-הבית לקונסטנטין ולהלנה הקיסרית, והוא הוקדש, על-פי מסורת זו, לתפארתו של ישו הנוצרי. בין כנסיית הקבר ובין הר-הבית נכרת כעין שלום, אבל לא לפני שהנצרות קיבלה מחדש את אגדות חז"ל ולא לפני שהטבילה' אותן לנצרות.

10 על כל אלה ראה בפירוט: ס' שיין, 'הר הבית בתפיסה הנוצרית בימי הביניים', ספר זאב וילנאי, ירושלים תשמ"ד, עמ' 183-194.

11 תאודריך, פרק 16, עמ' 26.